

Pelczer Katalin¹

NYELVHASONLÍTÁS, NYELVLEÍRÁS, NYELVTANÍTÁS EGY KÜLÖNLEGES BESZÉDHELYZETBEN

– Deskó Endre *Vengerszkaja grammatikája*²
(Szentpétervár 1855)

Abstract

Endre Deskó's (Desko, Andrej Petrovics), *Vengerszkaja grammatika* (Hungarian grammar), intended for Russian native speakers, was published in 1855 in St. Petersburg. Only one review by Csernisevsky N. G. was published in the same year concerning the reception of this first „grammatika”, considering the work itself unscientific and its author ignorant philology. Nevertheless, judging Deskó's work is not as simple as that: its most important aim was to acknowledge the values of the Hungarians as a people. In order to achieve this, Deskó tried to synthesize linguistic comparison with the writing of a scientific based grammar and with the method of language teaching. In truth, all this cannot be fully realized. Deskó's comparative conclusions are unacceptable, his work as a scientific grammar is not systematic enough, and his language teaching practices do not rely on real life situations. At the same time, he made brilliant observations about the difficulties that Russian native speakers face when learning Hungarian, his contrastive approach persisted consistently, and it is to be respected that in a solitary and foreign environment, in defining consciously his identity, he was serving the cause of the Hungarian people and the Hungarian language.

Keywords: *history of science, communicative intent aiming to persuade, Hungarian / Russian linguistic terminology in the XIXth century, significance of bilingual texts, vocabulary and intention*

Kulcsszavak: *tudománytörténet, meggyőzésre irányuló kommunikációs szándék, XIX. századi magyar / orosz nyelvészeti terminológia, kétnyelvű szövegek szerepe, szókinccs és intenció*

1 Pelczer Katalin PhD, kutatótanár Budapest II. Ker. II. Rákóczi Ferenc Gimnázium; kispelc@t-online.hu

2 Дешко, Андрей Петрович: Венгерская грамматика с русским тестом в сравнении с чувашским и черемиским языками – a szövegben latin betűs átírással közlöm. Az Uljanovszki Területi Lenin Könyvtár elektronikus könyvtárában található példánnyal dolgoztam:
<http://simlib.ru/handle/123456789/497>

1. Bevezetés

A XIX. század közepén, 1855-ben – a belső borító szerint 1856-ban – jelent meg az első, orosz anyanyelvűek számára íródott magyar nyelvtan, Deskó Endre Magyar grammatika orosz szöveggel című munkája. Szerzőjének különleges életpályájával, magával a művel csak néhány kisebb tanulmány (Ligeti 1924: 377–378, Trócsányi 1950: 7–14, Szili 2010: 207–212), említés (Trócsányi 1952: 247, Papp 1979: 380–381, Éder 1983: 6) foglalkozik. A Vengerszkaja grammatika Előszava lezárásában a szerző magát oroszul Андрей Дешко (Андрей Дешко) nevezte (XVIII), a magyar változatot pedig Deskó Endre névvel zárta (XIX), ezért úgy vélem, ez utóbbi a születési neve. A több forrásban megfigyelhető névhasználatbeli ingadozás az oroszra fordítás következménye lehet.

2. A Vengerszkaja grammatika a korabeli kritika tükrében

A Vengerszkaja grammatika tudománytörténeti megítéléséhez mindenképpen meg kell vizsgálni létrejöttének kommunikációs helyzetét, a szerzői intenció gyökereit, hiszen ebben az esetben nem beszélhetünk határozott, gyakorlati célról, mint számos 18–19. századi grammatika (például Bél Mátyás Sprachmeisterének) esetében (Hegedűs 1984). Milyen befogadóra számíthatott Deskó Endre? Feltehetően a nyelvtudomány iránt érdeklődő, a kisebb népek nyelvét is tanulmányozó, polihisztor értelmiség szűk rétegének érdeklődését kívánta felkelteni a nyelven keresztül a magyar gondolkodásmód, kultúra iránt.

Az orosz tudományos életet megteremtő Lomonoszov az előző században a magyar nyelvről szólva annak finnugor nyelvekkel való rokonságát hangsúlyozta. Mindez a tudós széleskörű tájékozottságát mutatta (Papp 1957: 463–468). A köztudatban azonban a tudományos ismeretek helyett az orosz birodalmi szemlélet érvényesült, a finnugor rokonság gondolata – a birodalomban élő kis finnugor népek kultúrájának el nem ismerése – befolyásolta a magyar nép, a magyar kultúra megítélését. Ennek a szemléletmódnak az érvényesülését figyelhetjük meg az első, és tudomásom szerint egyetlen, már a grammatika kiadásának évében, 1855-ben Belinszkij Szovremennyik című folyóiratában Ny. G. Csernisevszkij³ tollából megjelent recenzióban. Jóllehet Csernisevszkij a haladó, sőt forradalmi szabadgondolkodás egyik kiemelkedő képviselőjének tartják, recenziójának első – meglehetősen gúnyos – mondata jól tükrözi azt a szemléletet, amely a kisépekhez való viszonyt jellemezte: „Az, aki nem tud se németül, se latinul, és meg akar ismerkedni a magyar nyelvvel, talál Deskó úr grammatikájában néhány eszközt, hogy teljesítse ezen kívánságát”⁴ (i.m. 439).

Pontosan e szemlélet ellenében fogalmazódott meg a *Vengerszkaja grammatika* szerzői szándéka: a nyelvhasználat eszközével bizonyítani, hogy Lomonoszov véle-

3 Полное собрание сочинений Н.Г. Чернышевского. Современник 1853–1855.

4 „Кто, незнаянипо–немецки, нипо–латыни, захочет познакомится с венгерским языком, тот найдёт в грамматике г. Дешко некоторые пособие для исполнения своего желания.” (Fordítás: P.K.)

ményével szemben a magyar nép nem áll rokonságban a finnugor népekkel. Eszközül Deskó az általa ismert magyar–csuvas–cseremisz nyelvek összehasonlítását választotta. Maga a törekvés tulajdonképpen beilleszthető a kor formálódó nyelvrokónítás-rendszerébe. Külön érdekes, hogy az akkor finnugor nyelvnek tartott csuvaszt később a török nyelvek közé sorolják. Az összehasonlítással négy fejezetzáró részében foglalkozik Deskó (Сравнение I. 95–104, II. 112–115, III. 182–187, IV. 216–219) a következőképpen fogalmazva meg elveit: "Azt állítani pedig, hogy a' Fin és a' Magyar nemzet rokon nemzetek légyenek csupán azért, mert mind a' két nemzet nyelvében találkozik egy néhány egyforma hangzású szó, lenne több mint bátorság. Itéletem szerint nem másképp kel elősmérni az egy nyelvnek a' másikkal való ugyan azonságát vagy idegenségét, mint az olly szavak egyenlőségébül, mellyek személyünket illetik; ,s az olly szavak egyenlőségébül, mellyekkel testi ,s lelki tehetségeink jelettetnek ki; az olly nevezetek ugyanazonságábül, mellyek főbb munkáinkat illetik; a' névmások ,s a' köznevek ugyanazonságábül, mellyek okvetetlenül szükségesek az emberek közötti első lelki közlekedésre, bárha még a' legalsóbb mivelődési lépcsön állanának is;..." (XXXV–XXXVI). Deskó ezen próbálkozását a kor tudományos módszereivel megítélve megalapozottnak kell tekintenünk, akkor is, ha a későbbi kutatások hipotézisét nem igazolták. Ligeti Lajos (1924: 319–320) kimutatta, hogy Deskó legtöbb csuvas összehasonlítása helytálló. A nyelvek összehasonlításán túl az előszóban Deskó a magyar népet romantikus, harcoss nemzetként írta le (sőt két illusztrációval is érzékeltette, mennyire más a magyar nemes és a magyar paraszt megjelenése, mint az Oroszországban élő finnugor népeké).

A recenzióíró Csernisevszkij azonban egyáltalán nem ismeri el Deskó tudományos felkészültségét. Részletes elemzés, indoklás nélkül utasítja el a művet, így elfogultnak és érdektelennek tűnik. Semmivel nem támasztja alá ítéletét, mindössze ezt állítja⁵: „Ami pedig azokat a következtetéseket illeti, amelyeket a magyar nyelv csuvasval és cseremisszel történő összehasonlításaiból levon, ezek nélkülöznek minden szilárd alapot, ismét azért, mert Deskó úr nem ismerkedett meg az összehasonlító filológia eljárásaival és fogalmaival...” (i.m. 440).

A *Vengerszkaja grammatika* további hatástörténetének felderíthetlensége is azt mutatja, hogy a legfontosabb szerzői intenció, a magyarságról kialakult kép megváltoztatása, a nyelv, a nép iránti szélesebb körű érdeklődés felkeltése sikertelen maradt. Bár a szerző orosz történeti forrásokra hivatkozva állította, hogy „az Oroszok mindég voltak a' Magyarok' baráti.” (V), a szemléletmódon így sem tudott változtatni.

A recenzió a mű összehasonlító részén kívül magát a grammatikai szemléletet is támadja: „ő (ti. Deskó) a magyar nyelvet a régi latin grammatikák keretébe helyezi, amelyek egyáltalán nem felelnek meg ennek a sajátos nyelvnek.”⁶ (440). Ezt a felvetést azonban semmi nem igazolja, Csernisevszkij mindössze az ábécéről, a magyar nevek

5 „Что же касается выводов которые он извлекает из своих сравнений венгерского языка с чувашским и черемисским скимонилишены прочногоосования опять потому, что г. Дешко не познакомился с приёмами и понятиями сравнительной филологии.” (Fordítás: P.K.)

6 „... он вкладывает венгерский язык в рамки старинных латинских грамматик, которые совершенно не подходят к этому своеобразному языку.” (Fordítás: P.K.)

könnyű kiejtéséről ír három példát hozva: *magyar, huszár, Debrecen*. Úgy tűnik, hogy a recenzens tudományos alapossággal a 6. oldalon abbahagyta az olvasást. Pedig a *Vengerszkaja grammatika* felépítését nem lehet ilyen egyszerűen megítélni. A grammatikát alapvetően meghatározza, jellemzi a kontrasztív szemlélet. A szerző nagyon következetesen törekszik arra, hogy minden magyar példának (szó, mondat vagy szöveg) megadja az orosz megfelelőjét, és cirill betűkkel jelezze a kiejtését is. Azt hiszem, hogy ez a törekvés a hangzó beszéd fontosságát emeli ki, jóllehet a szövegek – a feltételezett befogadói érdeklődés miatt – nem köznapiak, túlságosan is választékosak.

3. Szógyűjtés és szövegek a *Vengerszkaja grammatikában*

A grammatika felépítését, egyes fejezeteit Szili Katalin (2010: 207–212) tanulmányában részletesen bemutatta. Így én inkább a grammatika szó-, mondat- és szövegpéldáit tekintem át.

A *Vengerszkaja grammatikában* a következő magyar nyelvű szövegek jelennek meg: az Előszó (számozása két oldal után a IV. oldalszámmal kezdődik és XXXIX-cel végződik), amely a magyarok történetéről szólva az orosz–magyar kapcsolatokat, az avar–hun–magyar rokonságot mutatja be történeti forrásokra hivatkozva, valamint hosszan taglalja a magyar és a finn nép mentalitásbeli különbségeit. Ez az Előszó nem jelenik meg kiejtés szerinti átírásban cirill betűvel.

A következő fejezet lemond a szövegek bemutatásáról (1–17. oldal) a betűk kiejtéséhez szavakat társít a szerző, és leírja a kiejtendő hangsort is. A kiejtés jelölése nem lehet pontos, mivel tulajdonképpen az orosz kiejtett hangsort idézi fel a cirillbetűs átírással. Így például a tudós szó *túdousnak*, a lyukas *ljukosnak* hangzana. A 17. oldalon a szerző orosz nyelvű szövegben hangsúlyozza a kiejtés fontosságát.

Az egy-, két-, három szótagú szavak bemutatásával a példatárból valóságos tematikus szókinccsgyűjtés bontakozik ki. Ha fogalomkörönként csoportosítjuk őket, alapvető szavak gyűjteményét kapjuk, például tulajdonságok (*okos, szép, ősz, magyar, német, lyukas, bölcs* stb.), az emberi test részeit (*bőr, áll, has, fej, fog, kéz, kar* stb.), növények, állatok nevét (*dió, kökény, szőlő, gólya, gyík, légy, juh, pók* stb.). A szógyűjtemény főnevekre, melléknevekre, névmásokra, határozószókra épül, az igék szinte teljesen hiányoznak belőle (9–17).

A következő egységben (18–24. oldal) két alapszöveget lehet olvasni, az egyik a Miatyánk (egyházi szláv nyelven), a másik pedig a nyelvről való, Deskó által alkotott elmélkedés: „... *Ezen szavak ,s formák’ össze szedése, mellyek által az egy nemzetet képező emberek közlik egymással gondolataikat ,s érzéseiket, a’ nemzet nyelvének neveztetik.*” (20). A 17. oldalon megfogalmazott olvasásra buzdítás erre a részre is vonatkoztatható, hiszen mindkét szöveget láthatjuk tükörfordításban és cirillbetűs kiejtési átírásban is. A nyelvről való elmélkedés záró mondatának javasolt olvasata például így hangzana magyarul: *Ézen rendszábjóljkát legkonnebben meg tãnulhãnyi o jobb nemzeti irók gyokori ãlvãsããbul.*“(24)

A szövegválasztás megint a feltételezett szerzői szándékot igazolja: a cél a művelt, a nyelvtudomány iránt érdeklődő befogadói réteg megszólítása.

A *Vengerszkaja grammatikában* három helyen találhatunk Gyakorlat⁷ címmel tulajdonképpen mondatalapú feladatmegoldásokat. A szerző szógyűjtés után mondatokban fogalmaz, de ezek nem állnak össze szöveggé. Az első gyakorlat a főnevek részt zárja, a habeo szerkezetet gyakoroltatja (például: *A' Bátyámnak jó Lova vagyon. Nekünk vagyon Ebünk, Matskánk és Lovunk.*" (69). A melléknév fejezet végén szintén találunk hasonló mondat alapú gyakorlatokat (95), ugyanígy a névmáshoz kapcsolódóan is (11–112).

Érdekes, hogy az ige fejezethez nem készült gyakorlat. Viszont az indulatszavak mint megnyilatkozások szintén mondatnak tekinthetők, például: *Szent Isten! Elég! Nó, nosza!* (214)

A második részben A szókötésről a szabályok fogalmazódnak meg oroszul és magyarul, párhuzamosan (307).

A periódushoz, azaz értelmi egységekre bontható, összetett mondatokhoz kapcsolódik két furcsa, választékosan fogalmazott, többszörösen összetett mondat illetve rövid szöveg. Az egyik: *Bájos tündér, mi szép, mi mennyei így hallani ajkad' szelid szavát, 's kecses szemedből olvasni a' jóváhagyást tetteinkért.*" (307).

A *Vengerszkaja grammatika* elsősorban tudományos igényű nyelvtan megfogalmazása, így a legtöbb összefüggő magyar nyelvű szöveg a grammatikai magyarázatokra foglaldik le. Ugyanakkor megjelenik a kontrasztív szemlélet, hiszen a szövegeket oroszul is olvashatjuk, a legtöbb helyen a magyar kiejtés cirillbetűs átírásban látható. Ahogy azt Szili Katalin (2010: 211) megfogalmazta, megfigyelhető egyfajta gyakoroltatásra, nyelvtanításra való törekvés, bár ezek a gyakorlatok jobbára mondattani alapon állnak.

A három nyelv összehasonlításáról szóló részek mind orosz nyelven íródtak, azaz olyan befogadót feltételeznek, aki részletesebben nem akar a magyar nyelvvel foglalkozni, csak annyira, hogy az összehasonlító kutatásokat tanulmányozni tudja.

4. Az orosz nyelvű nyelvtanítás és a *Vengerszkaja grammatika*

Szili Katalin (2010: 211) feltételezi, hogy a magyar nyelvtanítók közül Deskó Bél Mátyás Sprachmeisterét illetve a Debreceni grammatikát ismerhette. Erre elsősorban műve felépítése utal. A magyar nyelvtani ismeretek mellett azonban Deskónak orosz grammatikára / grammatikákra is támaszkodnia kellett. Biztosan nem igaz Csernisevszkij már idézett gondolata, hogy Deskó egyszerűen a latin nyelvtant alkalmazta a magyar nyelv leírására, mert a magyar nyelv sajátos jellemzői miatt (például határozott és általános ragozás) mindenképpen el kellett térnie ettől.

Feltételezhető, hogy Deskó ismerte és felhasználta a kor egyik legnépszerűbb orosz nyelvtanát, Vosztokov, A. H. (1831) *Ruszkaja grammatikáját*⁸. Az orosz nyelvtanítást megteremtő Lomonoszov alkotta meg 1755-ben megjelent *Rosszijszkaja grammatikájában*⁹ azt a terminológiát, amelyet a későbbiekben felhasználtak. Ha összehasonlítjuk Deskó

7 Упражнение

8 Востоков, Александр Христофорович: Русская грамматика

9 Ломоносов, Михаил: Российская грамматика

Endre *Vengerszkaja grammatikájának* felépítését Vosztokov 17 kiadást megért művével, úgy tűnik, hogy Deskó ugyanazt az elvet követte: a hangok, a szófajok – Deskó elnevezéseivel név, névmás, ige, részesítő, névige, elöljárószó, szóköti szó, közbevető szó –, aztán a szóköti, majd a periódus bemutatása a sorrend.

Vosztokov (1831) grammatikája ugyanezen fejezeteket dolgozza fel. Ami azonban szembevetendő, hogy sokkal szigorúbban szerkesztett, tudományos céllal íródott nyelvtan. Pontos meghatározásokkal, következetesen jelölt pontokkal, paragrafusokkal dolgozik. A Deskó által is bemutatott ragozási rendszereken túl jól megformált magyarázatokkal megjelenik a szóképzés, az összetett mondat, a periódus Deskóénál sokkal világosabb megfogalmazása. A helyesírás és a hangsúly kérdéseit is érthetően tárgyalja. Azt, hogy Deskó erre a nyelvtanra nagymértékben támaszkodott, valószínűsíti a terminológia használata és nyilvánvalóan oroszról fordítása: nevező – az orosz megnevezés szóból származó imenitelni; nemző – szülő / roditelnij; adakozó – ad / datelnij; vádoló – megvádoló / vinitelnij; hívó – hívó / zvateľnij; teremtő – teremtő / tvoriteľnij eset. Alapjuk az oroszban a latin elnevezés, a magyar fordítás azonban szerintem inkább az oroszra vezethető vissza. Ugyancsak ezt tükrözi a melléknév fokozását megjelenítő „lépcső” fordítás – *teremtő, hasonlító, túlhangzó lépcső* – az orosz kifejezések tükörfordításai. Érdekes még megjegyezni, hogy Vosztokov a vocativus példamondatának az *Ucenik! Budprilezen! Tanuló! Legyél szorgalmas! (195)* mondatot választja, Deskó példamondata pedig: *Gyermekek! Jól tanuljatok! (31)*

5. A „dilettáns”-vád

Ha a két nyelvtant, Vosztokovét és Deskóét összehasonlítjuk, a különbséget nem annyira a szemléletmódbeli eltérés vagy az utóbbi szerző tudományos felkészültségének hiánya – amellyel Csernisevskij recenziójában (1855) a *Vengerszkaja grammatika* íróját vádolta – okozza, hanem az alapvető különbség a rendszerezés áttekinthetőségében rejlik.

Ezt a *Vengerszkaja grammatika* esetében nyilván befolyásolta az a törekvés, hogy Deskó többféle funkciónak megfelelő művet szeretett volna alkotni: tudományost is, konkrétan tanulhatót is, miközben fontos célja volt meggyőzni a tudós közvéleményt a magyar nép kiválóságáról. Mindegyik célkitűzése becsülendő, de együtt megvalósíthatatlan. Arról nem szólva, hogy a magyar nép értékeiről alkotott véleménye alapján önkényesen alakította elérni kívánt szándékának megfelelően a nyelvek összehasonlításának adatait.

6. A *Vengerszkaja grammatika* jelentősége

Deskó Endre műve mindenféle aránytalansága, tudományos tévedése mellett is olyan megfigyeléseket tartalmaz, amelyeket ma is felhasználunk a magyar nyelvet orosz anyanyelvűeknek tanítva. Például tárgyalja a határozott és általános ragozást, a névelő-használatot, a főnevek töváltozatait, a tárgyrag kapcsolódásának eseteit, külön is

gyakoroltatja a habeo szerkezetet. Ezek a példaként felsorolt kérdések mind nehézséget jelentenek az orosz anyanyelvűeknek a magyar nyelv elsajátításában.

A szerző igyekszik bemutatni (kissé elfogultan és romantikusan) a magyar nép történetét, egyfajta történelmi, népismereti képet adni a magyarokról. Ez a törekvése rejtetten ott van a nyelvtani példák, táblázatok szókészletében, amelyek a foglalkozásokat, az életmódot tükrözik. Például: *huszár, magyar, csirke, csűr, alma stb.*

Deskó Endre túlságosan is sokrétű vállalkozása a magyar nyelv leírására talán visszhangtalannak tűnik, de szándéka, magatartása fontos példája annak, hogy bármilyen körülmények között lehet tenni a magyar nyelv, a magyar kultúra ügyéért. A szerző szándékát A szókötésről rész mottójaként így fogalmazta meg: „*Mit tettem, többet tegyenek a tehetősbbek.*”

Irodalom

- Csernisevszkij, N.G. 1855. Magyar nyelvtan. / Чернышевский Николай Гавриилович 1855. Венгерская грамматика с русским тестом. In: Чернышевский, М. Н. *Полное собрание сочинений Н.Г. Чернышевского*. I. Современник 1853–1855. 439–440. <http://dlib.rsl.ru/> [2017. 05. 12.]
- Deskó Endre 1855. *Magyar nyelvtan orosz szöveggel.* / Дешко, Андрей Петрович 1855 *Венгерская грамматика с русским тестом в сравнении с чувашским и черемисским языками.* в Морской Типографии, Санкт-Петербург, <http://simlib.ru/handle/123456789/497> [2017. 05. 12.]
- Éder Zoltán 1983. Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. *Dolgozatok a MID és a hungarológia köréből* I. Klny. MNyr.103. 6.
- Hegedűs Rita 1984. Nyelvtan és nyelvtanítás viszonya Bél Mátyás Sprachmeisterében. *Magyar Nyelvőr*. 108/1. 76–83.
- Ligeti Lajos 1924. Deskó Endre csuvas–magyar nyelvhasználat. In: Schütz Ödön (szerk): *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*. 2. OrientalReprintslibrary.hungaricana.hu/hu/view/MTAKonyvtarKiadvanyai_BORA_02/?pg Budapest. [2017. 05. 12.]
- Lomonoszov, M.V.1755. *Orosz grammatika.* / Ломоносов, Михаил Васильевич 1755. *Российская грамматика.* при Императорской Академии наук, Санкт-Петербург, https://ru.wikipedia.org/wiki/Ломоносов,_Михаил_Васильевич#/media/File:Lomonosov_Russian_Grammar [2017. 05. 12.]
- Mizser Lajos 2012. Ki volt Deskó András? *Kárpátaljai Hírmondó VIII/1*. 35.
- Papp Ferenc 1979. *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat, Budapest, 380–381.
- Pelcz Katalin 2008. *A nyelvmesterek első virágkora*. PhD-értekezés, Pécs, <http://pea.lib.pte.hu> [2017. 05. 12.]
- Szili Katalin 2010. Az első orosz anyanyelvűeknek szóló magyar nyelvtan. *Magyar Nyelv*.106/2. 207–212.
- Szili Katalin 2006. *Vezérfkönyv a magyar grammatika tanításához*. Enciklopédia kiadó, Budapest.

- Trócsányi Zoltán 1950. Magyar nyelvtan orosz nyelven 1855-ből. *Magyar Nyelvőr*. 74/1. 7–14.
- Trócsányi Zoltán 1952. Cirill-betűkkel írt magyar szövegek. *Magyar Nyelvőr* 76/4. 247.
- Vosztokov, A. H. 1831. *Orosz nyelvtan.* / Востоков, Александр Христофорович: *Русская грамматика.* в Типографии Глазунова, Санкт-Петербург, <https://books.google.hu> [2017. 05. 12.]